

פרק עשירי – על משמר הביטחון

חפירות הגנה בפני פורעים

הביטחון, ואולי צריך לומר "חוסר הביטחון", היה מהנושאים המשמעותיים לקיומה של הדר מראשית דרכה. דווקא בעתות סכנה, כשהערבים ביצעו מעשי רצח ושוד ביהודים, כמו במאורעות 1929, נהגה ממשלת המנדט הבריטי לאסור הופעת עיתונים – וזאת, לתפיסתם, כדי "שלא להוסיף שמן על המדורה". הידיעות המעטות על המתרחש הועברו על ידי שליח סודי מיוחד מטעם עיריית תל-אביב. באחד הלילות בשנת 1929 הופיע המודיע, ומסר כי ערביי קלקיליה, יחד עם ערביי טול כרם, עומדים לעלות על מושבות השרון, לשדוד ולהרוג. בהדר הוא אז רק קומץ מתיישבים, בעיקר אנשי משק שיפר. בצוק העתים הוחלט להעביר את האנשים והפרות למושב מגדיל. הפרות חולקו בין כמה משקים בעלי רפתות, והובא חציר רב להאבסתן. אנשי מגדיל, מתוגברים בפליטי משק שיפר, עסקו בביצור המושבה.

"במגדיל נחפרו חפירות הגנה בקצות המושבה", סיפר אפרים הרץ. "את בריכת המים, שהיתה בנויה על גבי עמודי בטון [במרכז מגדיל], הפכנו למבצר זוטא: אל עמודי הבטון הצמדנו לוחות עץ עבים על-מנת שהלוחות יספגו כדורים במקרה של התקפת אויב. שקי חול מולאו ונערמו בין עמוד למשנהו. ה'הגנה', שכבר פעלה באותה תקופה, הפנתה קריאה לכל צעיר וצעירה להצטרף אל שורותיה ולעבור אימונים בהכרת כלי יריה שונים – אקדחים למיניהם וכן רובים – בשילוב עם תרגילי סדר. לא היה ידוע כמה זמן יימשך המצב המעורפל הזה. אווירונים סרקו את שמי הארץ והוסיפו נופך של רוגז בקרבנו. רוב ההתנפלויות של הערבים על יישובים עבריים היו בלילות.

"שמואל זוכוביצקי-זקיף, ראש הוועד במושב מגדיל, טילפן לתל-אביב למפקדה שישלחו לנו נשק, הואיל ואנו עומדים בידיים ריקות מול פני האויב. היו נשים שנתקפו בצירי לידה והיה הכרח להסיען לבית יולדות 'הדסה' בתל-אביב, היחיד באזורנו, ולספק להן ליווי עם נשק. הועברה בקשה למושל המחוז לספק נשק להגנה עצמית ברשיון. מושל המחוז הבטיח לבוא למושב לבדוק את המקום. לקראת בואו נערך מסדר, ולחבר'ה חולקו קילשוניים; הכוונה היתה להפגין בפני המושל באיזה נשק אנו עומדים להגן על יישובנו.

"שבעה ימים שהינו במגדיל כפליטים. בשעות היום הייתי הולך עם הגנן אליהו יפה, איש ירקונה, למשק שיפר.

במשק היתה גינת ירקות, וצריך היה להשקות את הגן לבל יתייבש. באחד הימים ראיתי שהופיע ערבי על הגבעה ליד בריכת המים. הוא קרא לי והודיע כי בא מטעם השייח' של אבו-קישק ובשם השומר חמדן, שהיה ממונה על שמירת המטעים ועל מנוע הדיזל שבעזרתו שאבו מים מן הירקון לפרדסי שיפר. 'מאפי' חוף' (בערבית: שוב אין כל פחד) – כלומר, אפשר לשלוח פועלים להשקות את מטע הבננות שליד הירקון. ואמנם השקט חזר לשכון בארץ כאילו לא היו מאורעות דמים.

"ואולם כאשר חידשו בתי הדפוס את הדפסת העיתונים, התברר עד כמה גדול האסון שפקד את ארצנו ב-1929: בחברון בלבד נרצחו בדם קר שישים וארבע נפשות, נשים, זקנים וטף, וביניהם בחורי ישיבת חברון שאף לא יכלו לעמוד על נפשם... כן נרצחה משפחת מקלף במוצא, ובצפת היו קורבנות רבים. מאה ועשרים איש נרצחו ברחבי הארץ."

גשם משמיים

בתקופה הקצרה שבין שוך המאורעות באביב 1939 לבין פרוץ מלחמת העולם השנייה בספטמבר אותה שנה, נדמה היה כי ההתקפות מצד הכנופיות הערביות על היישובים העבריים שככו. שלטונות המנדט הבריטי החליטו לצמצם את מספר הנוטרים ביישובים, בעיקר באותן מושבות שהיתה בהן רגיעה יחסית בתקופת המאורעות. הדר היתה אחת מאותן מושבות, מפני שלא הותקפה ישירות בשום מקרה במהלך "המרד הערבי". אמנם ידוע היה ששליחי כנופיות ביקרו אצל השייח' של אבו-קישק, ותבעו ממנו לתת את ידו לעניין, אולם השייח' דחה אותם – ואולי אף הזכיר להם את מאורעות 1921, עת נאסר בגלל השתתפותו בהתקפה על פתח תקוה. הוא ידע היטב כי רק הודות ל"איברהים מיכה" – הוא אברהם שפירא מפתח תקוה – והודות להשתדלותו אצל האנגלים שוחרר השייח' מבית-הסוהר.

גם אם קיבלו בהדר בהבנה את ההחלטה הזאת, בכל זאת היה קשה ואף בלתי אפשרי להשלים עם הפסקה מוחלטת של הנוטרות. כדי למנוע את פיטורי הנוטרים, שעמדו על הפרק, החליטה המפקדה האזורית של ה"הגנה" לביים התקפה ערבית על הדר.

"התכנית היתה כזאת", שיחזר אפרים הרץ: "כיתה אחת תעקוף את המושבה ותגיע לצדה המערבי. עלי היה לבחור מקום מתאים באחד הוואדיות בקרבת המושבה. שעת הפעולה נקבעה לשתיים-עשרה בלילה. על גג בית העם

ישראל אהרנוביץ' עם כובע נטר - מושבע מתנדב, שהורשו לשאת נשק נותרים.

מונס מזורי עם השומר הערבי בגוש הפרדסים שמדרום להדר.

תעודת סמל ההגנה שהונפק ב-1956 לחברי ה"הגנה" בהדר.

תעודת סמל ההגנה	
ארגון חברי ההגנה השרון	1946
שם משפחה: אהרנוביץ'	[Empty Box for Photo]
שם פרטי: יאיר	
שם האב: יצחק	
הכתובת: כפר סבא	
שנת עליה ארצה: 1909	
שנת כניסה להגנה: 1937	[Empty Box for Signature]
מס' אישי: 25322 כנוי: דרגה	
תפקיד:	
ניהן ביום 18.5.56	חתימת החבר:
ועד ארגון חברי ההגנה השרון	

התנהל קשר באיתות מורס. הגיעה השעה הקבועה, ואין כל יריות. מה מעכב שם את הבחורים? היה אתי שומר אזרחי בשם אהרן גרובר, שלא ידע להשתמש ברובה שאחז בידו. הוא רק ידע ללחוץ על ההדק ברובה טעון. הכנסתי אותו בסוד העניין, וכדי שיוכל לסייע לי – טענתי לו את הרובה פעם אחר פעם, והוא לחץ על ההדק. כך פתחנו ביריות על המושבה. לגרובר אמרתי לירות לכיוון מערב. בהישמע היריה הראשונה – כבה האיתות על גג בית העם; שהרי הקשר באיתות מורס התנהל בסודיות גמורה. כמענה על היריות שלי לכיוון מערב ניתך מטר יריות משם. כפי הנראה הגיעה הכיתה ליעדה באיחור, מפני שאנשיה נעו לאיטם – פן יתגלו.

"אחרי חילופי היריות ירד גשם נדבות וטישטש את הצעדים. היה זה דבר בעתו, כי היה חשש שמא יחליטו הבריטים להביא גשש ולחפש בעזרתו את התוקפים. ואילו עתה, עם רדת הגשם שנשלח משמיים, התפוגגו החששות האלה. למחרת באו הערבים להצטדק כי ידם לא היתה במעשה זה. השייח' של אברקישק שיכנע את השלטונות, ובזאת הושגה המטרה: שאלת צמצום הנשק ופיטורי הנוטרים במקום ירדה מן הפרק. התרגיל הצליח למעלה מן המשוער."

הדר, הממוקמת במרחק ניכר מהכביש העורקי, היוותה מאז הקמתה נקודה משמעותית מבחינה ביטחונית. אמנם נשמרו היחסים התקינים עם השכנים הערבים, ובכל זאת היה הכרח לקיים שמירה קפדנית על היישוב לאורך כל השנים, הן בגלל מכת הגנבות והן מפני שהיה ברור כי שאננות עלולה לגרום לאסון. משום כך היה בהדר ממונה על ענייני הביטחון, וועדת השמירה היתה חלק מהוועד שניהל את הכפר.

באחת משיבות ועד הכפר משנת 1939 מסופר על דיון שנערך בשאלת שעות השמירה של השומר בלילה. להלן ציטוט מן הפרוטוקול, באדיבותו של מיכאל ולצר: "בישיבה השתתף נציג ועדת השמירה, מר ניסן אשרי. השאלה שעמדה על הפרק היתה עניין השמירה בלילה. השומר, שהוא קורפורל ומנהל ענייני הביטחון במושבה, מתלונן כי הוא עובד ביום ובלילה – ותביעתו היא שהשמירה בלילה מצדו צריכה להסתיים בשעה 2.30 אחר חצות במקום 4 בבוקר. בישיבה נתעוררה תרעומת על דרישתו של השומר, [וחברי הוועד] ציינו כי די לו לשומר המקבל חופש אחת לשבוע. ההחלטה היתה ברוח זו: כי על השומר לציית לחוקים של ועדת השמירה בקשר לשעות השמירה בלילה.

תחנת האיתות בהדר

עם פרוץ המאורעות ב-1936 ריחפה סכנה על כל היישובים העבריים בדמות התקפות מצד כנופיות ערביות. סכנה חמורה היתה גם בדרכים, בין היישובים. כללית, כל יישוב היה מבודד והיתה שמירה בעמדות, השלטון הבריטי אמנם

עשה מאמצים כדי להשליט ביטחון – בין היתר, על ידי הקמת תחנות נוטרים בכל יישוב; וגם על ידי אספקת נשק נוסף למתיישבים שהושבעו כשוטרים. אך בצעדים אלה לא היה די. במקביל לכך נאלץ כל יישוב להצטייד בנשק משלו כדי שהתושבים יוכלו להגן על עצמם במקרה הצורך – לפחות עד שתגיע תגבורת מהיישובים הסמוכים. היה קשר טלפוני, קו עילי אחד ליישוב, אבל גם הוא היה נתון לסכנת ניתוק; ומלבד זה, היתה האזנה לטלפונים: במסגרת מאמציהם לסכל הצטיידות בלתי מורשית בנשק ערכו הבריטים מעקבים ופשיטות, וכן קיימו האזנה לטלפונים. ההגנה נזקקה אפוא לשירות קשר עצמאי להעברת ידיעות ולשליטה מנהלית, ובמקרה הצורך גם להזעיק עזרה ליישוב מותקף. מכיוון שהיה גם עוצר בדרכים, היה צורך להעביר מברקים בין היישובים למרכזי ההגנה באזור, במחוז וגם למפקדה הארצית. למטרה זו הוקמה אז רשת קשר ארצית של איתות ראייה, שכללה את כל היישובים בארץ. עמיחי, בנו של אפרים כהן, היה אז ילד צעיר במושגים של ימינו. "הקמנו בהדר תחנת איתות על גג בית העם (הקומה הראשונה בחלק המזרחי במרכז האמנויות)", הוא מספר. "התחנה עמדה לרשות תחנת הנוטרים שהיתה בבית העם ובה התרכזו פעולות הביטחון. שירות הקשר הופעל על ידי 'קשרים', בני נוער מגיל 14. מכיוון שבהדר היו רק ילדים ספורים בגיל זה, שיתפו בכך גם את נשות הכפר, וכן צעירים מפועלי הדר – וגם ילדים ממש, ובהם אני הקטן, בן ה-11. מבין נשות הדר אני זוכר את לאה אהרונוביץ, שגם בהיותה בהיריון המשיכה לטפס על הסולם לגג בית העם.

"הדריך אותנו מונס מזורי, שלימד איתות מתוך ספר צופיות וחוברת הדרכה שהוציאה 'ההגנה'. תחנת האיתות פעלה שעות מספר בכל ערב על גג בית העם ותחנת הנוטרים, ושמרנו על קשר עם המרכז שהיה ברמתיים ועם התחנות בירקונה, ברמת הדר ובמגדאל. אם היה צורך להתקשר עם רעננה, טיפסתי על הברכה הגבוהה של הדר, עם ארגז ובו הפנס, ומשם התקשרתי. באותן שנים ביליתי בתחנת האיתות מדי ערב גם מחוץ לתורי. חיפשתי הזדמנויות להתקשר עם תחנות רחוקות שמחוץ לאזור, כמו שעושים חובבי הרדיו בימינו."

ועוד מספר עמיחי כהן: "מייסדי הדר ייזכרו לטובה על שרכשו מכשיר איתות צבאי בריטי מעולה, אשר הצליח למקד קרן אור מרוכזת למרחק רב (בתחנות אחרות הסתפקו בפנס אופניים). הודות לפנס הזה יכולתי להתקשר עד מעלה החמישה ועד רמת גן. כאשר פנסי הרחוב הפריעו להתקשרות רחוקה, ירדתי למשרד הוועד בבית העם שהיה פתוח בערב, וביקשתי מהמזכיר רסיס לכבות את התאורה ברחובות.

"בכלל, מסכם עמיחי כהן בסיפוק, "הדר היתה מסודרת, ורכשה נשק וציוד צבאי יותר מיישובים אחרים."

מכונית הפורד של מפקד האזור, אברהם גליניק מרמתיים.

אפרים הרץ מימין ויעקב בורלא באמצע 1938. הנשק מוכן לבדיקה.

תעודת המושבע של ניסן אשרי שהיה מפקד ה"הגנה" בהדר.

This is to certify that **ASHERI**
 been duly attested as a special police
 cer under the provisions of the Police
 linance.

[Signature] Signature.
 Assistant Superintendent of Police.
 Jewish Police, Appointment.
 LYDDA DISTRICT, JAFFA
 15/10/42

Signature *[Signature]*

גרוטאה וסדק בה

מאז מאורעות 1929, שנחרתו עמוק בלב היישוב היהודי בארץ-ישראל, העמידה ה"הגנה" את עניין רכישת הנשק בראש דאגותיה. רבים מהצעירים ניסו להשיג לעצמם נשק אישי, ולשם כך לא היססו להיעזר בשעת הצורך גם באוכלוסייה הערבית.

הערבים אכן שיתפו פעולה: מאחר שידעו היטב עד כמה היישוב היהודי זקוק לנשק, מכרו מדי פעם רובים לשכניהם. ועם זאת, לא פעם היו גם ניסיונות להוליך את הקונים שולל. "באחד הימים, בימי מאורעות 1936, הוטל עלי מטעם מפקדת ה"הגנה" לצאת לאחד הפרדסים בקרבת הגבול המערבי של המושבה הדר, שיחזר אפרים הרץ ברשימותיו התנסות אישית בתחום זה. "שם, לא הרחק, שכן מאהל בדוים. באחד הפרדסים, בתוך בית האריזה – כך אמרו לי – תמצא את מנהל הפרדס, בנך, שרכש את אמון שכניו הערבים עוד מאז שהיו ממלאים כדיהם במימי הפרדס הצוננים והזכים. אחד מהערבים יביא רובה אנגלי למכירה, נאמר לי, ועלי לבדוק את טיב ה"סחורה".

"הגעתי לפרדס בהסוואה של גפיר (נוטר) היוצא לערוך סיור בגבול, כשעמי רובה אישי שמספרו 424 ואני חגור באשפת כדורים. החבר בנך קיבל את פני ב'תפדל' רחב וידידותי. בצד עמד ערבי צעיר, שנראה כאילו הוא מבקש להתגמד כדי שלא יראהו בחברתנו. בנך רמז לו להביא את הסחורה. ראיתי שהערבי פוחד, אך המנהל עודד אותו: 'לא תחף, גיב איל ברוד', אמר לו (אל תפחד, הבא את הרובה). הערבי התרחק מאתנו, וכעבור רגעים מספר חזר ובידו שק, שממנו שלף רובה חלוד, מרוח בשמן.

"לאחר שניגבתי אותו משמן הזית הלא-כל-כך-זך, התגלתה לעיני גרוטאה של רובה. הצצתי לתוך לוע הקנה, והנה שם חושך. אמרתי לערבי, 'ננסה לירות, אולי יתנקה הרובה'. הכנסתי כדור לקנה, סגרתי את הבריא, דרכתי את הנשק ויריתי כלפי הקרקע על-מנת שלא להקים רעש מיותר. שלפתי את תרמיל הכדור, הוצאתי את הבריא והצצתי שוב לתוך הקנה, ראיתי שלא חל כמעט כל שינוי. ובכל זאת לא ויתרתי: הוצאתי מקת הרובה האנגלי האישי שלי משחולת עם פלגלית וגם כלי שמן, שהיה מצוי בבטן הקת תמיד, ניקיתי את הקנה פעם ועוד פעם. עתה, אמרתי בלבי, מוכרחות להיות תוצאות. הסתכלתי שוב, והפעם גיליתי בתוך הקנה, סמוך לבית הבליעה, סדק באורך של 8 ס"מ לפחות. אמרתי לערבי כי אין לנו צורך בנשק חלוד ופגום."

הג'יף הבריטי עצר בחריקה

הנשק האישי שקנה אפרים הרץ, בסופו של דבר, היה אקדח הקרוי "חצי מאוזר".

"חצי מאוזר הוא אמנם כלי נשק גרמני, כמו המאוזר השלם", הוא מסביר, "אבל בין זה לזה אין כל דמיון. גם

חצי מאוזר הוא נשק חצי-אוטומטי. הזמנתי תיק עור אצל ברקה, הרצען ממגדיל. לתיק היה כיס בצדו הקדמי למחסנית רזרווית. נפשי יצאה לשמוע את הד קול 'נגינת' של הכלי שלי, שהרי שילמתי בעבורו ארבע לירות של פלשתינה-א"י. באחד הערבים, אחרי ארוחת הערב, כשחברי המשק היו עסוקים בשיחה בענייני דיומא, עליתי על הגבעה שמאחורי הצריף של ה'רוקיייה' במשק שיפר. היתה זו שעת דמדומי ערב. וכעת, שה'כלי' בידי ואני אדון לו, הושטתי את ידי כלפי מעלה אל כיוון חורשת האקליפטוסים ולחצתי על ההדק. הד הירייה התנפץ והתגלגל בחורשה בריבוא רבבות קולות נפץ. החברה שישבו בחדר האוכל השתתקו לרגע קט, אולם מיד התאוששו והבינו שזאת עבודתי, שכן אני היחיד אשר נעדרתי מבין יושבי הספסלים. קלמן חס-המזג הגיב מיד בזעם; סיפרו לי שאמר: 'אני אעשה בו שפטים: הרי הדסה אשתי בהיריון, והיא עלולה להפיל מרוב פחד!' הוא שינס את מותניו ופתח בריצה כלפי הגבעה.

"איר רץ אחרי קלמן, תפסו ואמר לו: 'הירגע, ותן לצלילות דעתך לחזור אליך; יתברר לך שהעולם עוד לא התמוטט'. ואמנם האב-לעתיד נרגע תוך כדי ההסבר. אני עמדתי המום מול התפרצות הזעם של קלמן. היחידה שהצטערה אולי יותר מכולם היתה הדסה, אשתו, שמקרה זה הביך אותה מאוד."

ואולם כפי שמעיד על עצמו אפרים הרץ, אותו "חצי מאוזר" סיבך אותו בהרפתקאות נוספות. "באחד הימים היתה שביתת נהגים כללית שבה היו מאוחדים ערבים ויהודים יחדיו נגד ממשלת המנדט הבריטי. באותם ימים היו צעירים גומאים מרחקים ברגל. יצאתי לדרכי לתל-אביב ובידי מזוודה קטנה. ה'כלי' היה עטוף בגופיה, ולכיסוי נוסף להסוואה – השתמשתי במגבת. הגעתי עד לגשר הירקון, והנה מגיח מאחורי ג'יפ ביעף ועוצר בחריקת גלגלים במרחק מה ממני. דלת הג'יפ נפתחת ויד מושטת ומסמנת לי לבוא. אני מחיש את צעדי ומגיע לג'יפ של המשטרה הבריטית, ומתיישב ליד השוטר הערבי שפינה לי מקום. כלי הרכב פתח בדהרה לעבר משטרת פתח תקוה. בתחנה נעצר הג'יפ. יצאתי מן הרכב, הודיתי להם באדיבות והמשכתי בדרכי.

"מקרה מסובך יותר אירע לי באחד מערבי-חג הפסח, שהייתי רגיל לחוג עם הורי ביבנאל, ממשיך אפרים הרץ. "עברנו בג'יפ, והיה שם מחסום משטרה. שוטר ערבי נכנס לאוטובוס והכריז: 'כל מי שיש בכליו בנות או תפוזים – עליו לאכלם או לזרקם מבעד לחלון, בכך ביקש השוטר לאכוף הוראה של משרד החקלאות, שיצא לבער את נגע הכנימה השחורה שהיתה נפוצה אז בארץ. פתאום גילה השוטר ליד אחת הנוסעות סל תלוי ובו תפוזים. השוטר רתח על קהות החושים של הנוסעים או שמא חשב שמזלזלים בו, ולא שם לב כי אותה אשה נרדמה ולכן לא שמעה את פקודתו.

"כנראה החליט לכולות את זעמו בכולנו, מפני שצעק: 'איפתחו אל-שנטט', כלומר: פתחו את המזוודות. קמתי וקראתי לעבר האנשים: פתחו את המזוודות ואל תגרמו לעיכוב – כי מאחורינו מכוניות רבות. הנוסעים פתחו את כליהם לבדיקה, ואני עזרתי לשוטר. כשהגיע ל'מזוודה' שלי, שאל השוטר: 'טבעה מין אל-שנטטה?' למי מזוודה זו? עניתי לו שהיא שלי, והוספתי: 'אם זה רצונך, אפתחנה.' אבל השוטר עשה בידו תנועת ביטול, ויצא מן האוטובוס. נשמתי לרווחה..."

סוף דרכו של ה"כלי" בידי אפרים הרץ יש בו יותר משמץ סמליות: "האקדח הזה החזיק מעמד אצלי עד אשר התארגנה תזמורת מנדולינות בשיתוף עם 'הפועל' מגדיאל. היה זה בזמן ששמואל שחר (שוורץ) היה בין עמודי התווך של פלוגת 'הפועל', ומוסרוב (צבע שגר בכפר סבא) ניצח על התזמורת. בכדי לקנות מנדולינה מכרתי את האקדח והחלפתי במנדולינה."

יצחק לב: זיכרונות מה"הגנה"

הרכישה האישית נפלה בחשיבותה מן הרכישה המאורגנת, שהתבססה על הבנה וידע, ושבמסגרתה לא היה מקום לכלים פגומים. יצחק לב, מראשוני הדר ומהבולטים באנשי הביטחון לפני קום המדינה, מספר שכל התושבים היו חברים ב"הגנה". במושבה היו פעולות ואימונים, "סליקים" וכן מוקד מרכזי לפירוק נשק שהגיע מחוץ-לארץ. הריחוק מהכביש הראשי הקל על פעילות ה"הגנה" ועל הסתרת נשק. הבריטים ראו בהדר מקום שקט, נידח ורחוק מהעין, ולא שיערו שדווקא שם תתנהל פעילות ענפה של ה"הגנה". "הצנחנים הבריטים – שכונו 'כלניות' בשל הכומות האדומות שלהם – לא ירדו מעולם מהכביש לכיוון הדר, כי לא תיאררו לעצמם מה קורה פה," הוא מספר.

משקל עדותו של יצחק לב נובע מכך שבביתו התנהל מרכז חשאי לפירוק מטעני נשק יבוא. הנשק הגיע בשנות ה-30 מפולין, ארוז בתוך גלגלי מכבש כבישים. המכבש היה מגיע עד לפתח הסככה של בית-האריזה שבנה יצחק לב (כיום רחבה קטנה ומרוצפת בכניסה לבית משפחת לב בהדר); מתוך תוף המכבש היו פעילי ה"הגנה" פורקים את הנשק בבית-האריזה, בקומה הראשונה בבית משפחת לב, מטמינים אותו בין התפוזים ומכסים אותו בערימות פרי. את הנשק היו מפזרים לנקודות מסתור בכל הארץ.

באותה תקופה הוחלט לבנות בפרדס של יצחק לב סליק ארצי תת-קרקעי. "התכניות של 'סולל בונה' כבר היו מוכנות ומאושרות," סיפר יצחק. "אבל ברגע האחרון התכנית בוטלה, והסליק הוקם בקיבוץ יגור. לאחר כמה שנים הבריטים חשפו אותו," הוא מזכיר את "השבת השחורה" ביוני 1946. משנות ה-40 הפכה הדר למרכז פעילות ארצי של ה"הגנה", והתקיימו בה קורסים רבים והשתלמויות לחברי ה"הגנה" מכל הארץ.

יצחק לב הצטרף ל"הגנה" עוד כתלמיד במקוה ישראל, לשם הגיע עם עלותו ארצה. אחד המורים בבית-הספר, שטיגלברג, שהיה מפקד ב"הגנה", בחר בו ובכמה אחרים – ורק הם הצטרפו. החניכים הצעירים התאמנו בנשק בשטח הפנימייה, במרתף וביקב. "היה קושי להסתיר מהחבר'ה את העובדה שהשתייכנו ל'הגנה'," אומר יצחק לב, "אבל מצאנו שיטות איך להתחמק מהם, ויצאנו למשימות בלי לעורר פליאה."

בשנת 1929, עם פרוץ המאורעות, הועברו חלק מתלמידי מקוה ישראל לגליל התחתון כדי לסייע בהגנה על היישוב היהודי. על הנותרים הוטל להגן על שכונה סמוכה לפנימייה, לא הרחק מיפו הערבית. בין היתר הוטל על יצחק וחבר נוסף לפתוח את הכביש לירושלים שהערבים חסמו סמוך לאזור (משמר השבעה). "התגנבנו לאורך הפרדסים שגבלו עם אזור," מספר יצחק. "ערבים רבים ישבו במסעדות הפרושות בדרך, ומטרים ספורים מהם הטלנו שני רימוני יד. היתה בהלה רבה ומנוסה, ותוך רבע שעה נפתח הנתיב לירושלים, והתנועה התחדשה."

עוד באותה שנה הגיע יצחק לב להדר – והיה ממארגני רכישת הנשק למתיישבים. את מקום האלתור תפסה רכישה כמעט מקצועית: כל מתיישב רכש רובה, והכפר רכש במשותף מכונת ירייה "רקם", שנחשבה לאוצר בלום. כמובן, לא היה די ברכישת הנשק. כל יישוב ראוי לשמו נדרש להכין "סליקים" – מקומות מחבוא – ולאגור בהם את הנשק הנרכש. כמו כן נדרשו היישובים לאמן כל בחור ובחורה בידע בסיסי בשימוש בנשק שהיה ברשות ה"הגנה" במקום.

"את המושג 'סליקים' למדו במהרה כל חבר וחברה ב'הגנה'," כתב אפרים הרץ; "כל מקום יישוב שרצה להופיע בכבוד בפני מפקדינו הבכירים נדרש להכין חביות ברזל או מכלי ברזל מרוחים בזפת מבחוץ ומבפנים, ולדאוג להכניס בהם תוכן: רובים, אקדחים, כדורים ורימונים; ואז היה עליו להטמינם עמוק באדמה בקרבת קו צינורות מים, כדי לשבש את פעולת מגלה-המוקשים שהפעילו הבריטים בחיפושיהם אחר נשק מגן. אבל היו גם אנגלים שאפשר היה להסתדר אתם ושהיו מוכנים להעלים עין."

ה"הגנה" בהדר

יצחק לב וניסן אשרי היו אחראים על ה"סליקים" של הדר, שמקומם נשמר בסוד לא רק מפני הבריטים. השניים העבירו את הנשק ממחבוא למחבוא, כדי שכמה שפחות אנשים ידעו את מקומו המדויק. הם בחרו במגרשים ציבוריים, פרדסים, שבילים נטושים, גדרות וכדומה, כדי להקשות על איתור המארגנים.

לא מעט בזכות מיקומה – מצד אחד קרובה לתל-אביב ומצד שני מרוחקת מהכביש העורקי – תפסה הדר מקום חשוב בתחום ההגנה והביטחון. לא זו בלבד שנשק רב נרכש בה ונאגר ב"סליקים" במקום – היא גם שימשה

מכונית הפורד של מפקדי ההגנה.

תעודת הנוטר של יצחק לב שהוצאה ב-1943.

מכבש שבתוך גלגליו הוברח נשק מאירופה. גלגלי המכבש פורקו בפרדסו של יצחק לב והנשק הועבר ל"הגנה". חלקו נשאר בהדר וכלל רובים ומקלע פולני שהיה אז הנשק הכבד והיה רק בישוים בודדים בשרון.

יום פעולה. מפקד היה נערך ב־6 בבוקר, וכולם נדרשו להיות נוכחים.

"אלה שגרו בקרבת מקום ישנו בבית. העיקר היה להתייצב למפקד בזמן. מחסן הנשק היה דל; ועד המושבה גייס מכל תושב המקום עשר לירות, וה'הגנה' רכשה בעבורנו מכונת ירייה פולנית 'רקס'. הפעלתה קלה מאוד; יש לה מחסניות שכל אחת יכולה לקלוט ארבעים כדורים. היא הובאה לאור היום בתוך ארגז זכוכית שכוסה במעט נסורת ולמעלה שמו זכוכית. ה'ארגז' היקר נקשר לאחורי המכונת, וכך הגיע בשלום ואיש לא ידע ולא שמע. באותו לילה היתה השמחה רבה בבית-האריזה של יצחק לב. היתה פעילות כמו בכוורת. ברחוב הסמוך הופקדה שמירה. החלונות כוסו בשקים לבל תיראה אף קרן אור, ורק אז הסירו את הכיסוי מן הגברת הפולנייה 'רקס'; ייצבו את המכונה על כנה, ניגבו אותה והתחילו ללמוד את טיבה, ובכלל זה התאמנו במילוי כדורים במחסניות שלה. בשבת ניסינו אותה בירי בודד ובצורה. ייחדו לה מקום אי שם במעמקי האדמה, לא לפני שנמרחו בגריז ונעטפו בנייר פרגמנט.

"באותו זמן נרכשו רובים אנגליים ישנים, שבעליהם הקודמים גנבם מן הבריטים ולא שמרו עליהם כראוי, ולכן היו חלודים. חוץ מזה, סלילי הקנה שלהם היו משופשפים, כנראה בגלל ניסיון לנקות את הקנה בצמר פלדה. ב'סליק' של המושבה נמצאו גם כמה רובים גרמניים, אקדחים תופיים אחדים ומאוזר גרמני שלם, וכן אקדחים אוטומטיים אחדים. הכדורים אוחסנו בבקבוקים לאחר שנמרחו בשמן פרפין ונסגרו בפקקי שעם. היו לנו גם רימונים. אבל כל אלה לא היה בכוחם להושיע את ישראל. רק ה'רקס', מכונת הירייה הפולנית, היתה כלי לתפארת ב'סליק' שלנו."

במשך תקופה מסוימת היתה הדר מקום מסתור לא רק לנשק רב – אלא גם לאיש לח", מומחה לחומרי נפץ, שהוסתר בביתו של יצחק לב. הדבר היה בימי "תנועת המרי", כמובן, התקופה שהצטיינה בשיתוף פעולה בין ה'הגנה', האצ"ל והלח". באותם ימים פנתה ה'הגנה' להדר וביקשה ממנה לקלוט את סשא מן הלח", שהיה מבוקש על ידי הבריטים. יצחק לב החליט להסתיר בביתו את איש הלח" המומחה לחומרי נפץ, אף-על-פי שהבריטים פירסמו ברבים את תמונתו והציעו פרס עצום, אלף לירות שטרלינג (כשווי של בית), למי שילכוד אותו. נתן שחם היה איש הקשר בין המבוקש ובין ה'הגנה', ואף העביר למושב את התשלום על החזקת הבחור במקום. מדי פעם היה סשא יוצא מהדר לפעולות, וכהסוואה היו מושיבים עמו במכונת בנות אחדות. כך נראתה המשימה המחתרתית כיצאה לבילוי עם בנות.

נראה שנעשו ניסיונות לצרף את סשא ל'הגנה', ועל האחרון שבהם מספר יצחק לב. התקיימה פגישה סוערת בביתו בנוכחות אליהו גולומב, מפקד ה'הגנה'. "חצי שעה אחרי חצות הפגישה הסתיימה, ואז ליוויתי את אליהו

כשטח אימונים מוצלח. אלפים מחברי ה'הגנה' בתל-אביב קיבלו בהדר את הכשרתם בתנאי שדה פתוח ולא במרתפי סתר בעיר. התנהלו בהדר קורסים לפלוגות שונות של הפלמ"ח לתפקידים מיוחדים, כמו מחלקת החבלה והמחלקה הגרמנית, ששוכנו בבתי הסוכנות וב"קיבוצים" שהיו בהדר.

בהדר היו מקומות רבים שאפשר היה להתאמן בהם בנשק בלי לחשוש מפני הבריטים, אדוני הארץ. הפלמ"חניקים התאמנו במעמקי הפרדסים שהיו מוקפים בגדרות ובשדרות ברושים הנטועים בצפיפות. היה גם צריך, בית-אריזה, שהתגמד בין עצי הפרדס כקופסת גפרורים, ולמרות זאת היה קולט בקרבו בחורים ובחורות העוסקים באימוני נשק בלילות חושך וגשם. על דעת מי תעלה המחשבה שצעירים יבואו לפינה נידחת זו כדי ללמוד איך לתפעל רובה או אקדח? מדי שבת לפני הצהריים התאמנו תושבי הדר בקליעה למטרה. בימים שבהם היה מסוכן להחזיק בנשק, וכשתחמושת היתה יקרה מזהב, קנו רובה אוויר עם קליעי עופרת זעירים. בימות החול לא היה הרובה בשימוש, ועמיחי כהן זוכר כי ניסן אשרי הרשה לו ולחבריו להתאמן בו דרך קבע כשהיו בני 14. ואולם גם קליעים אלה היו בצמצום, ולכן היו יורים אותם במטרה עשויה נייר על גבי שק – והקליעים לא נמעכו והיו ראויים לשימוש חוזר.

כשהסכימו השלטונות הבריטיים להקמת יחידות נוטרים (גפירים) יהודים לסיוע בשמירה על הסדר והביטחון, איפשר הדבר ל'הגנה' לרכוש נשק חוקי ולהשתמש בו בגלוי. יצחק לב היה בין המתגייסים לנוטרים. הוא מספר שבסוף כל חודש נאלצו המגויסים לנסוע לפתח תקוה כדי לקבל את משכורתם מהבריטים – שש לירות, סכום שנחשב בזמנו לשכר גבוה ומכובד. באותה הזדמנות התקיימו תרגילי סדר ותמרונים בנוכחות מפקדים בריטים. "הבריטים התפעלו מהכושר הגבוה של הנוטרים ומרמת הביצוע, ולרגע לא העלו בדעתם שהכושר הזה נובע מהאימונים שעברנו ב'הגנה'", אומר יצחק לב. "תקופת הנוטרים זימנה ל'הגנה' מלוא חופניים אפשרויות להתאמן בנשק", טען אפרים הרץ. "לכל בחור ובחורה ניתנה האפשרות ללמוד ביסודיות מהו הרובה ואיך משתמשים בו, כולל ירי במיטות וחיילים ולא סתם בכדורי סרק. זה היה מוסף ביטחון למשתתפים בקורסים, וגם הרגשת סיפוק ועניין."

"כאשר ה'הגנה' ביקשה לערוך מפגש אזורי, היו בוחרים בפרדס גדול, המרוחק מדרכי הפטרולים של הבריטים; למשל, פרדס סקורוחד במגדאל", כתב אפרים הרץ. "נוטרים היו ממונים על השמירה לגישה לפרדס מכל עבריו. גם קורסים של תרגילי-שדה נערכו במקומות כאלה. באחד הימים הגיעה פלוגת חברים כדי לקיים קורס מפקדים. רובם לא היו מקומיים. גייסו כמה נוטרים, ובהם אותי, שצורפו לקורס גם כדי לאבטח אותו מפני הבריטים – וכן צירפו אלינו בחורה מקומית: לאה האהרונוביץ. המפקד דרש מכל משתתפי הקורס להימצא בבניין בגמר כל

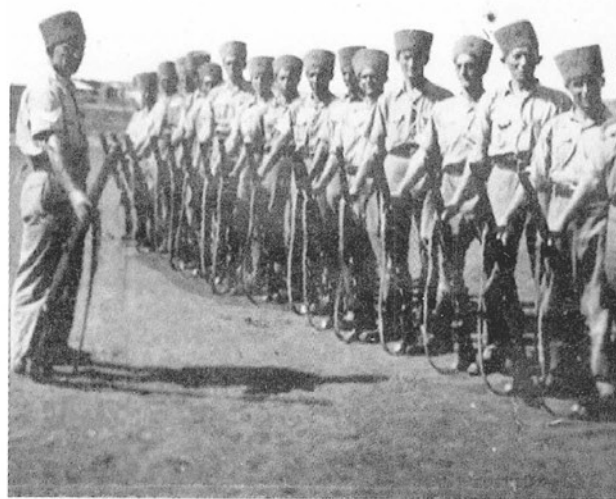
תחנת הנוטרים בהדר שהוקמה ב־1936 בבית העם והתקיימה עד הקמת המדינה. אפרים הרץ – היומנאי. בחלון מימין – הטלפון המשותף עם משרד הכפר.

אפרים הרץ
בכובע נוטרים
שהיה נהוג
ב־1938.

מסדר הנוטרים בהדר.

קבוצת נוטרים
באימון בהדר
ב־1938.

את מחנהו למשולש ג'לג'וליה. בראותנו את שיירות הגמלים מתרחקות נצבט בנו הלב, כי ידענו שמעשה זה לא היה מחויב המציאות. היתה זו שגיאת חייהם, שגיאה שאינה ניתנת לתיקון."

הרימון שלא נזרק

בזמן מלחמת הקוממיות שירתו צעירי הדר שירות סדיר בצבא המתהווה. האחרים, שמפאת גילם או מסיבה אחרת לא היו מגויסים, שמרו במוצבים שונים. באחד הימים נשלח שדר לכל תושבי הדר שלא בגיוס סדיר להתכנס בשבת הקרובה לתרגיל ביטחון. ה"הגנה" היתה מעוניינת להקנות ידע בסיסי בכל כלי הנשק לחבריה. התכנסות זו נועדה להעביר שיעור בנושא הרימון: מהרכבו ועד לשלב המעשי – זריקת הרימון.

המדריך היה חיים נויבך, ומקום ההתכנסות היה בשדה הפנוי ליד בית העם. בשעה היעודה נכחו כל אלה שהוזמנו לשיעור: השמות נקראו, והתברר כי היו נציגים מכל בתי האב ביישוב. כולם היו מוכנים ומזומנים להטות אוזן ולשים לב, כתלמידים חרוצים ומקשיבים. כל הנוכחים עמדו מסביב למדריך בחצי גורן, והשיעור התחיל: "שימו לב, חברים, השיעור יתרכז בלימוד הרימון. כיצד עלינו להשתמש בו ומתי? שימו לב! הנה, אתם רואים את הצעצוע הזה? זהו הרימון. וזאת הטבעת הנוצרת את הרימון ומונעת התפוצצות בטרם עת. והזנב הזה שאתם רואים – זה המנוף."

תוך כדי ההסבר, בהחזיקו את הרימון לחוץ בכף ידו, שלף המדריך את הטבעת לרגע קט, ולפתע התבלבל, החוויר ואמר: "חברים, סכנה! כולם להתפזר ולמצוא מסתור, כי נפלה טעות – הרימון הזה אינו רימון סרק..."

אחרי רגע התאושש, והתחיל להבריג את הנפץ שבתחתית הרימון כלפי חוץ. מספר גצים התעופפו על פניו והנפץ שהופעל גרם לדימום קל בידיו ובפניו – אולם סכנת המוות שריחפה על כל הנוכחים חלפה. לא כולם הבינו שקרתה טעות גורלית: הם חשבו כי זו היתה "מתיחה", חלק בלתי נפרד מן התרגיל. את המדריך לקחו למרפאה וטיפלו בפצעיו, ובכך תם השיעור לאותו יום.

הפגנת הנשים

אירוע אחר במלחמת הקוממיות היה קשור בשיגור כיתת-שמירה למשימה מחוץ ליישוב. "הצבא עוד לא היה סדיר במלוא מובן המלה", כתב על כך אפרים הרץ; "עוד לא היתה תלבושת אחידה, וכל מה שסימל את צבאנו אז היו בגדי החאקי וכובעי הגרב, שאותם סרגו בכל בית בארץ. הנשק היה דל, ונעזרו עוד ב'סליקים' שהיו פזורים בכל היישובים. אנשי הדר לא היו יוצאי דופן בהוצאת הנשק מה'סליקים' ובניפוף הבקבוקים שבהם הטמינו כדורים למיניהם שנמרחו בשמן פרפין. הכל צוחצח ונוקה והיה מוכן לכל צרה. באותה תקופה גייסו נערים בגיל 16-17, ואנשים שלמעלה מגיל הגיוס לצבא נשלחו לשמירה במוצבים שונים. "והנה, באחד הימים

גולומב למונית שהמתינה בחוץ. וממש באותו לילה, ב-5 לפנות בוקר, אליהו גולומב נפטר מהתקף לב. לאחר מכן ששא עזב – ולא ידענו לאן."

במלחמת השחרור הגיעו העיראקים לתחנת הרכבת בראש העין, ומשם התכוונו להתקדם לעבר פתח תקוה. יצחק לב יצא עם חבר נוסף להדוף אותם, כשבדיהם אותה מכונת ירייה ידנית מתוצרת פולין שהכפר רכש בשנות ה-30 וכמות מעטה של תחמושת. הם התקדמו דרך הפרדסים באזור כפר הבפטסיסטים של ימינו, וכשהיו במרחק קטן מתחנת הרכבת – פתחו באש מעורפו של האויב. העיראקים הופתעו ונמלטו עד לקקון שבעמק חפר.

שגיאת הערבים בתש"ח

למרות מקרים של הבלגה או אף שיתוף פעולה, יחסי השכנות הטובה לא יכלו למנוע את האירועים שידעו תושבי הדר כשהתקרב מועד העימות בין ערבים ליהודים במסגרת מלחמה כוללת, מלחמת הקוממיות. "היינו קבוצת חברי ה'הגנה' מהמושבה, והתאמנו בזריקת רימון על הגבעה המערבית של המושבה בהדרכת יריב אורבך – אורן, לא הרחק מהבית העזוב והבלתי מוגמר שעמד שמם זה עידן ועידנים," כתב אפרים הרץ. "מאחר שהשלכנו רימונים חיים, חפרנו שוחה שבה תפסנו מסתור אחרי זריקת הרימון. לפתע ראינו בראש הגבעה ערבים הולכים וקרבים. הם היו לבושים בבגדי חג. עמדנו משתוממים, כי ידענו היטב שכל חג אינו עומד בפתחם של הערבים. יצאנו לקראתם, ושאלנו מה לשמחה זו?"

"הם ענו לנו כי הם עומדים לעזוב את המקום, ופניהם מועדות לבתי היהודים: בכונתם לגבות חובות המגיעים להם, מפני שיש פחד ואין יודע מה ילד המחר. לא הועילו דברינו, שהרי אנו חיים בשכנות טובה שנים רבות; 'אתם מכירים את כולנו כאן, ואנחנו מכירים אתכם', אמרנו. 'מה זה עלה על דעתכם?' ידענו שיש מסיתים – שליחיו של המופתי חאג' אמין אל חוסיני, שעברו מכפר לכפר ומעיר לעיר ועוררו את הערבים לפעול נגד היישוב היהודי בארץ-ישראל; ועתה עמלו לסבר את אוזני הערבים מה רבה התועלת שתצמח להם אם יצאו מהארץ לזמן קצר... אזי יוכלו הצבאות הערביים ממדינות ערב הגובלות בארץ-ישראל וממדינות רחוקות לפעול באין מפריע נגד הציונים, לשטוף את הארץ ולהשמיד את יושביה – בלי לפגוע באחייהם הערבים.

"אך דברינו הכנים, בדבר חוסר ההיגיון שביציאתם ובדבר הפחד שאין לו רגליים, נפלו על אוזניים ערלות. כעבור ימים ספורים התגלה לעינינו מחזה בלתי שגורתי, מחזה טראגי שלא יישכח לעולם: שיירות גמלים עמוסי מיטלטלים, ועמם גברים, נשים וטף, מתנהלות ופניהם מזרחה. קדמה לכל זה מכירה של פרות ועגלים ליהודים. רק את עדרי הבהמה הדקה לקחו אתם אנשיו של השייח' שאקר אברקישק. הוא עצמו עזב את ביתו באישון לילה, כנראה, כשהוא רכוב על סוסתו האצילה; ועם כל הכבודה אשר לו עבר את הירדן. אחיו הצעיר ממנו העתיק

קורס גדוד הנוטרים בשרון שהתקיים בקרית אריה ב־1939. יצחק לב
בשורה השניה באמצע, ניסן אשרי בשורה השלישית לשמאלו.
המדריכים הבריטים בכובעי משטרה. האזרח – ספקטור, מפקד חיל
הנוטרים בסוכנות היהודית.

כיתת נוטרים בתרגול ובהם גם זאב רייזברג ב־1938.

כיתת נוטרים ובהם זאב רייזברג ב־1938.

עשויים להגיע בכל רגע. ליתר ביטחון הוחלט לקחת שמיכות ובגדים חמים ואוכל לחבר'ה הרעבים. הנשים שלחו כל אחת מנה אישית לבעלים.

"פתאום קרא המפקד לנו, השומרים, להתאסף בין שיחי הצבר לשם התארגנות לקראת הלילה והוראות ההתנהגות; ובר־זמן מודיעים לנו כי הביאו לנו בגדים חמים ושמיכות לקראת הלילה, וכמו כן ארוחת ערב ו'מנות־קרב' אישיות מנשותיכם, סוכריות, שוקולד וכדומה. עוד בטרם הספקנו להתפזר איש איש לעמדתו שמענו רעש מכונת מתקרב, והודיעו לנו כי אכן באו להחליף את משמרת היום. לא שכחתי לקחת אתי למזכרת אלומת שיבולים: קניהן הדהימו בגובהן, והן עצמן כרעו תחת כובד משקלן והשתוקקו לקציר. מי ישית לבו לקטנות כאלה בתקופה הרת גורל ליישוב בארץ, אם לא חקלאי כמוני?"

"כשהגענו למרכז המושבה מצאנו את נשותינו בלהט הוויכוח, אך המרידות נעלמה מהר וכבמטה קסם חל שינוי במצב רוחן. המטירו עלינו שאלות על חוויות היום, וכל אחד מאתנו יכול היה לספר מה עבר עליו במשך היום במרחק לא רב מהבית."

התקבלה הודעה שהדר צריכה לשלוח כיתה לעמדה שמאחורי ביר עדס לשמירת־יום. נבחרו שישה מועמדים: אריה מינקוביץ, ישראל אהרונוביץ, אפרים הרץ, יהודה אריאל ועוד שני בחורי־חיל, איש נשקו על כתפו. מינקוביץ, אהרונוביץ והרץ תפסו עמדה בתוך פרדס נטוש, על גגו של בניין הבאר; ואילו יהודה אריאל ושני חבריו ישבו בעמדה אחרת בתוך בית קברות ישן. פקודת היום היתה לצפות על השטח שהשתרע מן העמדות שלנו עד למסילת הברזל ראש־העין־טול כרם, שם התרכזו פלוגות של צבא עיראק. היו אלה ימי אחת ה'הפוגות', וצריך היה להיזהר מפרובוקציות של האויב. הוזהרנו לבל נגיב על ירייה בודדת!

"המראה שהתגלה לעינינו היה פסטורלי ושובה לב – ניגוד גמור למעמד ולמשימה הצבאית שהוטלה עלינו. שדה של שיבולים בכל המרחב ותופס לגמרי את העין. רוח קלילה כי תחלוף בינות לשיבולים, תישמע כמעין תפילה־זכה ליוצר כול. עין החקלאי צדה מראה זה במבט ראשון, אלא שאין פנאי לכך וכבר נאמר: כשרועמים התותחים – המוזה שותקת.

"בהגיענו לעמדה היתה השעה מוקדמת. מזג האוויר היה עדיין קריר, וטללי בוקר טרם התנדפו. השכיבה על גג הבאר היתה משום תענוג. ממולנו, מעבר למסילה, הבחנו בחיילים העיראקים. נראה היה, לפי השקט ששרר לכל רוחב קו האש, כי ההפוגה נשמרה. בינתיים, ככל שגלגל החמה עלה לרקיע והצללים הלכו והתקצרו, כן גבר החום והשמש קפחה על ראשינו בלא רחמים. אולצנו לרדת ממרומי הגג; נותר לנו מעט צל בקיר הצפוני של הבניין, והפעם היה לנו הצפון מקלט לראשנו מחום היום. השעות התחילו מתמשכות לאין סוף.

"היינו אמורים לשמור בעמדה זו עד לשעה 4 אחרי הצהריים. אבל השעה היתה כבר 5 לפנות ערב, והמחליפים לא נראו באופק. צללי הערב התחילו להתארך, ואנו בלי אוכל ובלא מעילים. במושבה התאספו הנשים ליד הצרכנייה, ודרשו הסבר לכך שלא חזרנו כמוסכם. הייתכן להפקיר אנשים בשדה מרוחק מהבית בלא אוכל ושתיה ובלי בגדים חמים? איזה מין יחס הוא זה? נמצאו בין נשותינו שעברו לטונים לאו דווקא מינוריים בהביען את אי שביעות רצונן. המפקד טען כי הובטח שתישלח פלוגת צבא להחליף את האנשים, והם

המעברה הגדולה של הדר-רמתיים ב-1951 שהייתה בהמשך לשיכון
גיורא מעבר לכביש גהה כיום. גלי העליה הגיעו גם להדר-רמתיים
וגידלו שטחי ירקות לספק תעסוקה לעולים.

טקס איחוד הדר עם רמתיים ב-1951 שנעשה בלחץ משרד הפנים
לספק שירותים לאוכלוסיה שגדלה. בתמונה אפרים כהן משמאל
לידו שלום לרנר שנבחר לראש המועצה, יושב שר הפנים.

ביקור שר החקלאות אוזון בהדר ב-1970 המארחים מהדר: אפרים כהן
 וישראל אהרונוביץ'. המלווה הוא ינוביץ' ראש המועצה ומנהל משרד
 החקלאות האזורי.

לובקה (לוי קלמפנר) אהב סוסים.

תושבי הדר בחתונה של גינה הרץ ב־1956.

ילדי הדר בבר המצווה של משה הרץ ב־1963.

אפרים כהן נפרד בביתו מהנהלת כפר הדר ב־1989 לאחר 60 שנות פעילות בהנהלת הכפר בהגיעו לגיל 93.

הצרכניה והסילו של מכון התערוכות. ברקע בית הפועלים הישן שהפך מחסן תערוכות. במרכז הוצבה המחרשה של צבי רובינשטיין עליה נכתב השיר בע' 221.

